

FATABUREN 1998

KÄNN DIG
SJÄLV

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

FYRA FRIARES FIASKO

OM RATADE FRIARGÅVOR

Johan Knutsson

Skäkteträn och linfästen, vävlunor och bandvävgrindar, klappträn och mangelbräden – alla var de välkända och nödvändiga redskap i det gamla bondesamhällets lantushåll. Om de var vackert dekorerade, försedda med ägarinitialer och årtal, så var de förmodligen också något mer än enbart bruksföremål. Som friargåvor hade de sin reserverade plats bland all den folkkonst som kantade parets väg, deras utstakade farled, in mot äktenskapets hamn; en snitslad bana där varje gåva markerade en anhalt, hade sin specifika innebörd.

Det började med en "känning" vars syfte var att inleda bekantskapen. Med friargåvan etablerades förhållandet medan trolovningsgåvans uppgift var att bekräfta det förestående giftermålet – juridiskt och symboliskt och i vittnens närvaro. Brudgåvan var fästmöns sätt att befästa sin plats i den nya familjen; hemgiften och bröllopgåvan slutligen föräldrarnas respektive grannarnas hjälp till brudparet att sätta bo.

Gåvoutbytet var ett sätt att kommunicera. Med friargåvan angav mannen sina avsikter och förhoppningar, ett sammansatt

meddelande från en människa till en annan – en slöjd, så fylld av omsorg och engagemang; linfästen och mangelbräden med kärleksfulla inskrifter och dedikationer. Gåvorna berättade något om givaren och mottagaren på samma gång.

Och det handlade om mer än kommunikation mellan två människor. Hans friargåvor till henne var ett språk som, mer eller mindre välartikulerat, också talade till omgivningen, berättade "att förhållandet dem emellan var gott, och att det fanns utsikter för honom eller henne, att detta förhållande ytterligare kunde förbättras" som det sammanfattas i en uppteckning från Oderljunga socken i Skåne. Det var, som en sagesman i Lidens socken, Medelpad, uttryckte saken, ett slags informell "förbindelsens offentliggörande", långt före det formella i och med lysningen i kyrkan. De olika kollektiva arbetsmomenten i bondeårets almanacka, som skäktning, spinning, vävning, klädtvätt och höskörd gav rika tillfällen för pojkarna att ge, och för flickorna att visa upp och jämföra vad de fått. En vacker friargåva "satte man inte under skäppa". Alla var nyfikna på att se "vem som hade det finaste reksenhuvut" (linfästet).

Under tiden fram till bröllopet var det ovanligt att flickan gav något tillbaka. Hennes roll var passiv. Den bestod i att ta emot. Och så länge hon gjorde det var hon intresserad av fortsatt bekantskap. Ratade hon gåvan betydde det motsatsen, ett avvisande av hans inviter. Ett annat sätt för henne att kyla ned glöden var att demonstrativt nonchalera och ringakta gåvorna. En uppgift från Värings socken i Västergötland, ett av de landskap där räfsor ingick bland friargåvorna, gör gällande att hon avsiktligt kunde bryta en räfspinne på fästmöräfsan. En annan sagesman meddelar, att det ansågs som tecken på slarv om flickan lånade ut räfsan till någon annan.

Men friargåvor i ett förhållande som utvecklades i ömsesidigt förtroende och med tilltagande värme användes respektfullt, varsamt och kärleksfullt – och bara av den som gåvan var ämnad för. Efter giftermålet skulle den sparas som ett kärt minne.

Bröts en trolovning skulle trolovningsgåvan, dvs. handskar, schal och psalmbok, återlämnas till mannen. Det fanns skrivet i

lag. Om ett förhållande upphörde dessförinnan – under den s. k. friaretiden – skulle friargåvorna återlämnas. Det stod visserligen inte i lagtexten men hörde till god sed och ton: "Blef det inte alvara med dät då var det till att limna tillbakes gåvorna."

För den försmådde friaren var det likaledes en hederssak att inte använda den återlämnade friargåvan på nytt, i ett nytt försök med en ny flicka. "...det gick inte att gie bort det mer än en gång" som det heter i en uppteckning från Hålanda i Västergötland. Det ansågs bringa otur, och framför allt vara mycket opassande: "Åt heni døjde dä ej, men mej tro han sej kunna pracka på skräpet..." (Kråksmåla, Småland).

Nu fanns det ändå säkert många som utan skrupler och vända långt efter det att förhållandet upphört kunde ha kvar och använda gåvorna från den en gång så avhållne friaren. Det bevarade föremålsbeståndet visar också att det likaledes fanns friare som med eller utan betänkligheter kunde försöka med en återlämnad friargåva på nytt.

Det är kanske helt i sin ordning att det är bland friargåvorna för avsalu som vi finner de flesta exemplen på ratade, återlämnade och återanvända gåvor. Här är den personliga mödan och omsorgen mindre tydlig än i de fall friaren själv tillverkat gåvan. Förutom de målade skäkteträna från Hälsingland hör linfästen från Roslagen till de friargåvor som bär den starkaste prägeln av serietillverkning. De bevarade föremålen, där vi ibland kan peka ut linfästen som verkar sågade efter samma mall, bearbetade med samma verktyg och målade av samma hand, talar samma språk som uppteckningarnas vittnesbörd från bland annat just Roslagen: "Riktiga experter förekommo också, de, som hade utskärningar till speciellt yrke bredvid annan träslöjd..."

Ett av de uppländska linfästena i Nordiska museets samlingar är försett med skuren ornamentik och det skurna årtalet 1796 (Nm 50 640). Uptill har de ursprungliga initialerna, så när som på det mer neutrala "D", som i –Dotter, skurits bort och lämnat efter sig en grund urskålning. Allt har målats och försetts med en ny datering, 1800. Det är naturligtvis svårt att hävda att det är friaren från 1796 som själv försökt med samma gåva på

Om en återlämnad friargåva skulle användas på nytt var det viktigt att utplåna de tidigare initialerna. Så har de två första initialerna i ett flicknamn i överkanten på detta linfäste från Uppland skurits bort och målats över med årtalet 1800. Nedtill syns den ursprungliga dateringen 1796.

De skurna initialerna SPD och den skurna dateringen 1818 på framsidan av detta uppländska linfäste står för den ursprungliga mottagaren av gåvan samt tillverkningsåret.

År 1820 har linfästet på föregående bild målats och försetts med nya initialer.

nytt till en annan flicka. Det finns linfästen, daterbara till en viss tid, som försetts med nytt årtal så pass långt därefter att det knappast kan vara fråga om samma friare. Men när det bara gått fyra år från första till andra försöket talar mycket för att vi framför oss har ett minnesmärke över ett frieri som åtminstone i första omgången misslyckades.

På ett annat linfäste från Roslagen (Nm 56 357) har endast två år förflutit mellan första och andra försöket. Det är på baksidan försett med de målade initialerna för en flicka, MCPD, samt årtalet 1820. Men under färgen, på framsidan, går det alltså att avläsa de ursprungliga skurna initialerna SPD och dateringen "Anno 1818".

Mangelbräden av friargåvekaraktär tillverkade för avsalu utmärker sig för sin säkra komposition och för att plats reserverats för initialer att tillfogas först sedan mangelbrädet funnit en köpare. Bland dessa mangelbräden finns sådana med en skuren, till synes omotiverad, fördjupning som bara kan förklaras med att något tidigare funnits här som man velat avlägsna: kanske ett misslyckat tag med kniven, men troligare de ursprungliga initialerna för den första mottagaren av gåvan. Ett mangelbräde från Åkers socken i Södermanland bär dateringen 1733. Den för initialerna avsedda ytan är försänkt och försedd med bokstäverna AED, förmodligen initialerna för den andra mottagaren av gåvan (Nm 155 815).

Mangelbräden användes tidigt som friargåvor. De äldsta daterade är från 1630-talet. Det på bilden, från Södermanland, är hundra år yngre – med den skurna dateringen 1733. Den försänkta urgröpningen har troligen föranletts av en vilja att utplåna initialerna för den första ägaren.

Mangelbräderna är båda skurna och signerade av Elias Lundqvist – för två olika flickor, med åtta års mellanrum.

Den goda seden krävde alltså av en friare att lägga det ratade och återlämnade mangelbrädet åt sidan och inför ett andra försök skaffa ett nytt. Även detta går att illustrera med hjälp av de bevarade föremålen i museernas samlingar. Till Nordiska museet har tidigt förvärvats två mangelbräden – utförda av samma hand, för två olika flickor med åtta års mellanrum.

Det ena, förvärvat i Seglora i Västergötland, bär inskriften "Denna kafwel fiöl är giord åt Maria Anders Doter i Hesered Anno 1767 den 13 april af Elias Lundqvist" (Nm 95 979). Hesered, eller Hesserad som det egentligen stavas, är en by i Seglora socken.

I släktnamnsregistret för Älvsborgs län, avseende födelseböckerna från före 1801, finner vi namnet Lundqvist upptaget endast i Fritsla socken, grannsocken och annex till Seglora fram till 1761. Där nämns en soldat Elias Lundqvist som far till ett "oäkta barn", sonen Daniel, född 27/2 1755 (Fritsla kyrkobok 1681–1783). Elias Lundqvist var enligt husförhörlängderna, där han upptas som "avskedad soldat", född 1728 (Husförhörlängder, Fritsla socken 1758–78; Kinnarumma socken 1758–77).

Hans ålder är dock osäker. Enligt dödboken för grannsocknen Örby, dit han uppenbarligen flyttat senare i livet, uppnådde han en ålder av 60 år innan han dog i "bröstsjuka" 1712 1781 (släktnamnsregistret för Älvsborgs län, Dödböcker före 1801).

På det andra mangelbrädet står ristat: "Anno 1775 den 18 april är denna kafwel fiöl giord åt Anneka Måns Doter i Björlanda af ELK" (Nm 95 981). Detaljutförandet hos bland annat det hästformiga handtaget, sättet att skriva bokstäverna och stava orden och uttrycka sig framstår otvivelaktigt som en och samma persons verk. Den ovanliga signaturen ELK bör följdriktigt kunna utläsas som Elias Lundqwist – trots inkonsekvensen i efternamnets stavning.

Troligen avser Ortsnamnet i det andra mangelbrädets inskription namnet på en by i Sätilla socken, grannsocken till Seglora – inte Björlanda socken på Hisingen. Visserligen anges föremålet i huvudliggaren ha sin proveniens i det bohuslänska Björlanda, men vare sig namnet Elias Lundqvist eller Annika Månsdotter förekommer i kyrkoböckerna därifrån under den aktuella perioden.

Det äldre mangelbrädet, det från 1767, berättar för oss om en man som vid 39 eller 46 års ålder, far till en oäkta son i tonåren, tycker det har blivit dags att stadga sig. Men något giftermål tycks aldrig ha blivit av – varken då eller åtta år senare. Släktnamnsregistret för Älvsborgs län – avseende vigselböckerna från före 1801 – lämnar i varje fall inga uppgifter om någon Elias Lundqvist som ingått äktenskap. Och i Örby sockens dödbok finns ingen notering om hans civilstånd som gift eller änkeman – vilket annars brukar anges.

Vad hände då med den första flickan – Maria Andersdotter? I kyrkoböckerna har jag inte träffat på något som tyder på att en för tidig död satt punkt för relationen. Snarare har vi orsaken till att bekantskapen inte fungerade antydd i de ord som friaren fogat till de övriga på det yngre av de båda mangelbräderna: "Det är min begäran til Eder flekor alla at ni är snäla och weka så blifwer ni gifta och det west."

Och hur gick det för den flicka vars hjärta Elias på detta vis

sökte beveka? En Annika Månsdotter i Sätla socken anges som avliden 1801 – men då som hustru till en Erik Olofsson (Bo-uppteckningsregistret, Marks härad 1736–1839).

En friare som gör den andra friargåvan så lik den första kan möjligen beskyllas för brist på fantasi – men knappast för taktlöshet. Han har gentlemannamässigt följt den hedervärda spelregeln: att inte ge bort samma friargåva mer än en gång. Och ändå: Elias Lundqvist, den enda av våra friare som vi känner till namnet, tycks ha gått ogift genom livet.